

Aleksander Smoliński

Toruń

## OBRAZ ARMII CZERWONEJ ORAZ ZSRR Z LAT 1921–1939 W AKTACH ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Traktat ryski zawarty w dniu 18 marca 1921 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Socjalistyczną Federacyjną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony w sposób formalny kończył wojnę polsko-sowiecką, czyli jedno z najważniejszych wydarzeń w historii Polski XX w. W rzeczywistości jednak, pomimo zawartych w nim postanowień pokojowych, skończyły się wówczas jedynie otwarte działania wojenne. Jednakże znaczna część politycznych przyczyn tego konfliktu nadal pozostała nierozstrzygnięta. Stąd też praktycznie przez cały okres lat 1921–1939 wzajemne stosunki pomiędzy obydwooma państwami cechowała daleko idąca nieufność, której poziom, obok zmian zachodzących w obydwu krajach, zależał także od wzrostu napięcia, jakie następowało w polityce głównych państw europejskich<sup>1</sup>.

Ponadto w kontekście sytuacji politycznej, w jakiej od 1919 r. znajdowała się Rzeczpospolita, polskie czynniki polityczne i wojskowe w sposób szczególny

---

<sup>1</sup> Z nowszych wydawnictw źródłowych i opracowań dotyczących tej problematyki zob. choćby: *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Geneza i skutki*, pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1994; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994; tenże, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; S. Gregorowicz, M. J. Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995; M. П. Гетьманчук, *Ризький Мир. Українсько-польські відносини періоду підготовки, підписання і ратифікації Ризького договору 1921 р.*, Львів 1998; *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1998; M. И. Мельтюхов, *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг.*, Москва 2001, a także dzisiaj już nieco przestarzałe prace: J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971; M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Warszawa 1982; S. Gregorowicz, *Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982.

niepokoił fakt szerokiej i narastającej współpracy wojskowej Armii Czerwonej z niemiecką Reichswehrą, a także współpraca ekonomiczna z Niemcami, dzięki której niemal do połowy lat trzydziestych XX w. ZSRR uzyskiwał dostęp do nowoczesnych technologii i myśli technicznej, jakie mógł wykorzystać do budowy oraz rozbudowy własnego potencjału wojskowego<sup>2</sup>.

W wyniku takich realiów obydwu państw, a mianowicie ZSRR oraz Rzeczpospolita Polska, pomimo formalnego zakończenia działań wojennych, nadal prowadziły przeciw sobie daleko posunięte działania wywiadowcze, które skierowane były głównie na ocenę potencjału wojskowego przeciwnika oraz jego możliwości ekonomicznych i sytuacji społecznej<sup>3</sup>. Stąd też ze strony polskiej

---

<sup>2</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3288. Raport Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie Nr 117/34 z 27 I 1934 r.; *ibidem*, I.303.4.3410. Wojskowa współpraca niemiecko-rosyjska w 1921–1930 roku. Zestawienie chronologiczne – wykonano w Referacie „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego w lutym 1931 r.; *ibidem*, Niemiecki obóz ćwiczebny dla czołgów „Kama” – Referat „Niemcy” Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 30/N/32.Pol.573 z 25 I 1932 r.; *ibidem*, I.303.4.3463. Sytuacja Niemiec (Raport kwartalny) Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie l. dz. 600/33 z 1 VII 1933 r.; *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, oprac. J. Cisek, Londyn 1991; *Фашистский меч ковался в СССР. Красная Армия и Рейхсвер тайное сотрудничество 1922–1933. Неизвестные документы*. Составители Ю. Л. Дьяков, Т. С. Бушуева, Москва 1992; *Рейхсвер и Красная Армия. Документы из военных архивов Германии и России 1925–1931*. Составители К. фон Йена, Н. Елисеева, Koblenz 1995; *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku w dokumentach niemieckiej dyplomacji*, oprac. K. Jońca, Wrocław 2002; L. Grosfeld, *Polska a stosunki niemiecko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1988; K. Grünberg, J. Serczyk, *Czwarty rozbiór Polski. Z dziejów stosunków radziecko-niemieckich w okresie międzywojennym*, Warszawa 1990; *Zmowa. IV rozbiór Polski*, wstęp i oprac. L. Szcześniak, Warszawa 1990; A. Skrzypek, *Nie spełniony sojusz? Stosunki sowiecko-niemieckie 1917–1941*, Warszawa 1992; M. Pirko, *Z dziejów współpracy Armii Czerwonej z Reichswehrą w latach 1920–1933*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1992, R. 38, nr 4 (142); M. Zeidler, *Reichswehr und Rote Armee 1920–1939. Wege und Stationen einer ungewöhnlichen Zusammenarbeit*, München 1993; J. Wieliczka, *Reichswehra i Armia Czerwona. Nawiazanie kontaktów i pierwsze porozumienia 1919–1923*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1994, z. 112; M. Zgórnjak, *Współpraca wojskowa Niemiec i ZSSR przed agresją 17 września 1939 r. i działania Armii Czerwonej na terytorium II Rzeczypospolitej, w: 17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków Kraków, 25–26 października 1993*, pod red. H. Batowskiego, Kraków 1994; С. Горлов, *Совершенно секретно альянс Москва – Берлин, 1920–1933 гг. (Военно-политические отношения СССР – Германия)*, Москва 2001; H. Ćwięk, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; A. Б. Широкоград, *Тевтонский меч и русская броня. Русско-германское военное сотрудничество*, Москва 2003; I. Jędrzejewska, *Współpraca Armii Czerwonej i Reichswehry w latach 1917–1933. Wybrane problemy*, Toruń 2005; W. Erfurth, *Niemiecki Sztab Generalny 1918–1945*, Warszawa 2007.

<sup>3</sup> Należy zaznaczyć, że o efektach i skuteczności sowieckich działań wywiadowczych prowadzonych w latach 1921–1939, a mających głównie na celu rozpoznanie stanu sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej potencjału wojskowego i ekonomicznego, pomimo literatury na ten temat oraz mimo prowadzonych ostatnio badań, nadal wiemy stosunkowo niewiele – zob. choćby: R. Potocki, *Armia Czerwona o Wojsku Polskim w 1932 r.*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2001, nr 5; W. Merel, *Szpiegostwo bolszewickie*, Warszawa 1929; H. Ćwięk, *Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych*, Warszawa 1994; P. Kola-

obiektem tych zainteresowań, podobnie jak w czasie wojny polsko-bolszewickiej, była przede wszystkim Armia Czerwona oraz przemysł wojenny lub też przemysł mogący pracować na potrzeby sowieckich sił zbrojnych. Nie mniejszą wagę przywiązywano również do obserwacji dotyczących życia ekonomicznego, społecznego, jak i do zagadnień politycznych. Ich skalę oraz zakres i wartość podnosił fakt, iż przez cały okres międzywojenny strona polska ewentualne zagrożenie sowieckie traktowała z najwyższą uwagą i powagą.

Ponadto na podstawie posiadanych wówczas informacji na temat sowieckiego potencjału wojskowego obydwaj Generalni Inspektorzy Sił Zbrojnych<sup>4</sup> oraz Sztab Główny (Generalny)<sup>5</sup> przez cały okres międzywojenny prowadzili studia na temat ewentualnego konfliktu polsko-sowieckiego oraz przygotowywali plany działań wojennych – wyłącznie defensywnych. Należy bowiem podkreślić, że strona polska nie zamierzała prowadzić jakichkolwiek agresywnych operacji zbrojnych przeciw swemu wschodniemu sąsiadowi. Stąd też wszelkie podejmowane przez nią przedsięwzięcia i przygotowania wojskowe ujęte w ramy ukończonego w pierwszych miesiącach 1939 r. „Planu operacyjnego Wschód” miały wyłącznie charakter obronny<sup>6</sup>.

Warto też tutaj dodać, że mniej więcej do początku lat trzydziestych XX w. polski wywiad dysponował bardzo dokładnymi informacjami dotyczącymi wszystkich wskazanych powyżej zagadnień, głównie zaś organizacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału ekonomicznego. Także i potem udało się zebrać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał sta-

---

kowski, *Z działalności sowieckiego wywiadu wojskowego przeciwko II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze” 2000, nr 4; P. Wiczorkiewicz, *Uwagi o działalności agentury sowieckiej na odcinku polskim po roku 1921*, w: *Polski wywiad wojskowy 1918–1945. Materiały*, pod red. P. Kolakowskiego i A. Peplóńskiego, Toruń 2006.

<sup>4</sup> Czyli najpierw Pierwszy Marszałek Polski Józef Piłsudski, a potem marszałek Edward Rydz-Śmigły.

<sup>5</sup> Nazwa „Sztab Główny” obowiązywała w Polsce dopiero od 1928 r. Do tego momentu brzmiała ona bowiem „Sztab Generalny”.

<sup>6</sup> Zob. choćby: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926–1932. Część I*, oprac. E. Kozłowski, P. Stawecki, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1981, t. 24; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; S. Kopański, *Wspomnienia wojenne 1939–1945*, Londyn 1972; *General Waclaw Stachewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935–1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, do druku przygotował M. Tarczyński, Warszawa 1998; R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921–1939*, „Studia Rzeszowskie” 1999, t. 6; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001; tenże, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002.

tystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne i zadowalające odpowiedzi na bardzo wiele nurtujących stronę polską pytań.

Jednakże zamykanie się Związku Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, zmiany całego systemu, jakie miały miejsce za rządów Stalina, oraz wiele innych czynników, w tym także działania kontrwywiadowcze podejmowane przez działające bardzo sprawnie sowieckie organy bezpieczeństwa, spowodowały, że od początku lat trzydziestych ubiegłego stulecia efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała, co powodowało, iż w powstających wówczas w Oddziale II Sztabu Głównego opracowaniach pojawiało się coraz więcej znaków zapytania, na które coraz trudniej było znaleźć w miarę pełne i satysfakcjonujące odpowiedzi. Problemy te dotyczyły jednak przede wszystkim pewnych kwestii szczegółowych, a nie problemów natury zasadniczej. Warto też zauważyć, że informacje posiadane wówczas przez stronę polską były znacznie pełniejsze i dokładniejsze, niż dane zebrane wtedy przez wywiady innych sąsiadów ZSRR oraz pozostałych zainteresowanych tą problematyką państw europejskich, a nawet Japonii<sup>7</sup>. Warto jednak dodać, skuteczność polskiego wywiadu wojskowego nie osiągnęła nigdy stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji, mających znaczenie strategiczne zarówno dla Rzeczypospolitej, jak i jej sił zbrojnych<sup>8</sup>.

---

<sup>7</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3028. Mr Martin – meldunek z 20 II 1931 r.; *ibidem*, I.303.4.3061. O. de B. i dyslokacja wielkich jednostek piechoty i kawalerii RKKA. Stan w dniu 1 XII 1934 r.; *ibidem*, I.303.4.3120. Siły zbrojne ZSRR. Tom III. Organizacja, O. de B. i dyslokacja formacji dyspozycyjnych. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 6500/II.R.T.O., Warszawa 20 IV 1934 r.; *ibidem*, I.303.4.3151. Siły Zbrojne ZSRR. Tom II. Organizacja, O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii w czasie pokoju. Część II. O. de B. i dyslokacja wyższych dowództw oraz wielkich jednostek piechoty i kawalerii. Zeszyt 1-szy – Opracowanie – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 9250/II.R.T.O., Warszawa 27 X 1935 r.; *ibidem*, I.303.4.3188. Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 11610/II.R.T.O., Warszawa wrzesień 1937 r.; *ibidem*, I.303.4.3214. Siły zbrojne ZSRR. Komunikat wojskowy Nr 2 – Oddz. II Sztabu Głównego l. dz. 22026/II.R.T.O., Warszawa kwiecień 1939 r.; *ibidem*, I.303.4.3233. Studium artylerii wojsk obcych za rok 1938. Część II. Zasady działań taktycznych. B. Artyleria sowiecka – Departament Artylerii MSWojsk. L. 400/Tj.Stud.Og., Warszawa styczeń 1939 r.; *ibidem*, Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg., 39, Warszawa czerwiec 1939 r.; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002; W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993.

<sup>8</sup> O polskim wywiadzie wojskowym z lat 1918–1939 pisali choćby: A. Peplowski, *Oddział II Sztabu Generalnego NDWP. Zarys organizacji i działalności (1919–1920)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1994, R. 39, nr 1–2 (147–148); tenże, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996; tenże, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; tenże, *Wywiad w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Warszawa 1999; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; J. Gzyl, N. Mroczek, *Zespoły akt samodzielnych referatów informacyjnych*

Gwoli historycznej rzetelności trzeba jednak zauważyć, że zdecydowane przesunięcie wysiłku wywiadowczego oraz zainteresowań Oddziału II Sztabu Głównego z kierunku sowieckiego na Niemcy, jakie nastąpiło wiosną 1939 r., spowodowało, iż wydarzenia związane z tragiczną dla Polski i Polaków datą 17 września 1939 r. były dla polskich władz politycznych i wojskowych pewnym zaskoczeniem. Należy jednakże pamiętać o okolicznościach, w jakich nastąpiła sowiecka agresja oraz o sytuacji politycznej i wojskowej, jaka istniała w Europie wiosną i latem 1939 r., a szczególnie o jej gwałtownych zmianach, do których doszło po 23 sierpnia tego roku<sup>9</sup>.

Zainteresowania polskiego wywiadu sięgały nawet najdalszych zakątków Związku Sowieckiego, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z ZSRR, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręg Wojskowy<sup>10</sup>, a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręg Wojskowy<sup>11</sup>. Ponadto strona polska pilnie obserwowała także siły Armii Czerwonej stacjonujące na terenie Północno-Kaukaskiego Okręgu Wojskowego. Najprawdopodobniej zdecydował o tym fakt, iż okręg ten, obok formacji innych broni i służb, stanowił spore skupisko wielkich jednostek kawalerii, a więc broni szybkiej, której przede wszystkim w latach dwudziestych oraz w pierwszej połowie lat trzydziestych XX w., po doświadczeniach wojny polsko-bolszewickiej, strona polska obawiała się w sposób szczególny<sup>12</sup>.

---

*DOK (DOGen.) oraz Samodzielnego Referatu Informacyjnego Dowództwa Floty z lat 1919–1939, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, Warszawa 2001, nr 24; G. Nowik, Zanim złamano „ENIGME”. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920. Część 1, Warszawa 2004.*

<sup>9</sup> Szerzej zob.: H. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945*, Warszawa 1992; L. Noël, *Agresja niemiecka na Polskę*, Warszawa 1966; G. Gafencu, *Ostatnie dni Europy. Podróż dyplomatyczna w 1939 roku*, Warszawa 1984; W. Stachiewicz, *Z relacji szefa Sztabu Naczelnego Wodza*, w: *Wrzesień 1939 w relacjach i wspomnieniach*, wybór i oprac. M. Cieplewicz, E. Kozłowski, Warszawa 1989; F. Sławoj-Składkowski, *Nie ostatnie słowo oskarżonego. Wspomnienia i artykuły*, Warszawa 2003; L. Wyszczelski, *O czym nie wiedzieli Beck i Rydz-Śmigły*, Warszawa 1989; M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938–1939*, Kraków 1993; R. Szawłowski („Karol Liszewski”), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. Sowietkie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie*, t. 1, *Monografia*, Warszawa 1995; Cz. K. Grzelak, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 1998.

<sup>10</sup> Następnie „specjalnych okręgów wojskowych” – zob. choćby: *Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского Военного Округа (1919–1988)*. Издание 3-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа под редакцией И. А. Герасимова, В. В. Осипова, В. А. Шарыгина, Киев 1989; P. С. Иринархов, *Киевский Особый*, Минск 2006.

<sup>11</sup> Na temat historii tego okręgu zob. choćby: *Ордена Ленина Московский Военный Округ*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа, Москва 1977.

<sup>12</sup> O wpływie kawalerii Armii Czerwonej na organizację kawalerii Wojska Polskiego zob. choćby: W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918–1939*, Warsza-

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina, traktowana przez polski wywiad jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz energetycznego<sup>13</sup>.

Ponadto, przede wszystkim na początku lat dwudziestych minionego wieku, południowo-zachodnia Ukraina była postrzegana przez polskie naczelne władze wojskowe jako dogodny obszar koncentracyjny dla silnego zgrupowania rezerw Armii Czerwonej mogących stanowić poważne wzmocnienie lewego skrzydła sowieckiego frontu przeciwpolskiego. Nie bez znaczenia był także fakt, że to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczpospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz od dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami<sup>14</sup>.

Największą rolę w polskich działaniach wywiadowczych skierowanych w okresie międzywojennym przeciw Związkowi Sowieckiemu odgrywał wywiad wojskowy organizowany przez Oddział II Sztabu Głównego<sup>15</sup>. Obecnie najwarto-

---

wa–Kraków 1984; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929*, „Klio”. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, Toruń 2001, nr 1; tenże, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio”, 2004, nr 5.

<sup>13</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1733. Instrukcja Referatu A. Oddziału II Sztabu Generalnego WP Nr 9252/II.Inf.II z 8 XI 1921 r.; R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989; R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003; A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Історичні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, Херсон, 2004, Випуск 16; tenże, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921–1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem”. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, Toruń–Kijów 2003–2004, nr 2–3.

<sup>14</sup> Zob. choćby: Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939. A/II/154. Rosja. Referat informacyjny z dnia 15 II 1921 r. – Biuro Ewidencyjne Oddziału II Sztabu Generalnego NDWP Nr Ew./5 7478/II; P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. 1, *Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; *Wojna Obronna Polski 1939*, pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1979; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981; R. Szubański, *Plan operacyjny*.

<sup>15</sup> Na temat dziejów tej instytucji zob. choćby: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972; T. Böhm, *Z dziejów naczelnych władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994; *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, pod red. T. Paneckiego, F. Puchała, J. Szostaka, Warszawa 2003; T. Kmieciak, *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Słupsk 2005.

ściowsza część jego spuścizny aktowej znajduje się w trzech różnych archiwach<sup>16</sup>. Dwa z nich to instytucje znajdujące się obecnie w Polsce – w Warszawie. Znaczna część przechowywana jest bowiem w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego, gdzie znajduje się 7838 jednostek archiwalnych obejmujących dziesiątki tysięcy stron, w większości maszynopisów, zawierających ogromną liczbę bardzo różnorodnych informacji<sup>17</sup>. Mniej więcej około 50% z nich dotyczy Armii Czerwonej oraz sytuacji w Związku Sowieckim istniejącej przed 17 września 1939 r. Jednocześnie dominująca część z nich omawia w sposób bezpośredni sytuację wojskową, społeczną, ekonomiczną i polityczną istniejącą na obszarach leżących w bezpośredniej bliskości granic Rzeczypospolitej Polskiej. Podobny charakter mają także akta znajdujące się w zasobie Archiwum Akt Nowych.

Kolejna niezwykle ważna oraz jednocześnie obszerna grupa akt tej prowienicji przechowywana jest obecnie w Moskwie w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Российский Государственный Военный Архив)<sup>18</sup>, do którego włączono dawne Centrum Przechowywania Historyczno-Dokumentalnych Kolekcji (Центр Хранения Историко-Документальных Коллекции)<sup>19</sup>. W chwili obecnej w dużym zespole („фонде”) „Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego” („2-й Отдел Генерального Штаба Польши [г. Варшава]”) znajduje się bowiem aż 3391 jednostek archiwalnych („единиц хранения”) dotyczących lat 1917–1939. Wraz z dokumentami przechowywanymi w innych zespołach akta te stanowią bardzo okazały zespół badawczy obejmujący w sumie aż 5070 jednostek archiwalnych<sup>20</sup>.

Bardzo ciekawe i wartościowe wiadomości dotyczące stanu Armii Czerwonej, w tym także tych jej formacji, jakie stacjonowały nad granicą z Rzeczypospolitą Polską, zbierano za pomocą wszelkich możliwych sposobów<sup>21</sup>. Oprócz,

---

<sup>16</sup> Nie wolno też zapominać, że pewna część akt tej instytucji znajduje się również w polskich placówkach kulturalnych istniejących za granicą, a mianowicie w Nowym Jorku oraz w Londynie – zob. choćby: *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn 1970; *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, oprac. J. Cisek, Warszawa 1997.

<sup>17</sup> Zob.: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*, Warszawa 1996, s. 93; Inwentarz zespołu akt Oddziału II Sztabu Głównego (Generalnego) z lat 1921–1939, Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa 2001 – niepublikowana pomoc archiwalna przeznaczona do użytku wewnętrznego.

<sup>18</sup> Dalej cyt. РГВА.

<sup>19</sup> Dalej cyt. ЦХИДК.

<sup>20</sup> Zob.: *Указатель фондов иностранного происхождения и Главного Управления по делам Военнопленных и Интернированных НКВД-МВД СССР Российского Государственного Военного Архива*. Коллекционная работа под редакцией В. П. Козлова и В. Н. Кузленкова, Федеральная Архивная Служба России Российский Государственный Военный Архив, Москва 2001, s. 22–29.

<sup>21</sup> W okresie międzywojennym tak zwany „płytki” wywiad na ZSRR prowadził także Korpus Ochrony Pogranicza – szerzej zob. choćby: *Polskie formacje graniczne. Straż graniczna 1918–1939. Dokumenty organizacyjne. Wybór źródeł*, t. 1, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 1999; *O niepodległą i granice. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów*,

co jest rzeczą oczywistą, klasycznego wywiadu agenturalnego, pilnie śledzono również prasę ukazującą się w sowieckiej Rosji<sup>22</sup> oraz w krajach z nią graniczących, a także wykorzystywano wszelkie informacje uzyskiwane w sposób przygodny od przypadkowych, w większości nieświadomych, informatorów oraz od uciekinierów<sup>23</sup>. Ponadto cennym źródłem informacji, podobnie jak to miało miejsce w przypadku wywiadów wojskowych innych państw, byli także polscy attachés wojskowi<sup>24</sup> urzędujący najpierw przy Poselstwie Polskim, a następnie przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie<sup>25</sup> oraz pracownicy Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie<sup>26</sup>. Warto także tutaj dodać, że podobne dane zbierali również oficerowie i pracownicy innych polskich placówek dyplomatycznych akredytowanych w pozostałych krajach euro-

---

wyбір i oprac. M. Jabłonowski, W. Janowski, B. Polak, J. Prochwicz, Warszawa-Pułtusk 2001; M. Jabłonowski, J. Prochwicz, *Wywiad Korpusu Ochrony Pogranicza 1924–1939*, Warszawa 2003/2004.

<sup>22</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/82. Informacyjny raport prasowy Nr 14/30 za czas od dnia 6 IV do 12 IV 1930 r. – Moskwa 12 IV 1930 r.

<sup>23</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1852. Załącznik Nr 32 do meldunku wywiadowczego Nr 6/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 1805/II.T.O/33, Lwów 30 VI 1933 r.

<sup>24</sup> Zob. choćby: M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Białystok 1997; P. Stawecki, *Attaché wojskowi Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R. 5 (56), nr 2 (202).

<sup>25</sup> Szczególnie cenne były informacje oraz raporty przesyłane z Moskwy do Warszawy przez attaché wojskowego, a mianowicie pplk. Sztabu Generalnego Jana Kowalewskiego, który służbę tę w Moskwie pełnił w latach 1928–1932. Bardzo wiele cennych wiadomości zdobywał on dzięki zażyłym stosunkom z attachés wojskowymi innych państw, jacy wraz z nim pełnili wówczas służbę w Moskwie. Realizację tego zadania ułatwiał mu natomiast fakt niegdysiejszej służby w armii carskiej, co powodowało, że bardzo dobrze znał realia rosyjskie i był w stanie zrozumieć oraz prawidłowo zinterpretować procesy, jakie zachodziły wówczas w ZSRR. Ponadto był to oficer o dużej kulturze osobistej, który poza językiem rosyjskim znał także francuski, niemiecki, angielski oraz rumuński. Te dwa ostatnie tylko „w mowie”. Umiejętności te w niebagatelny sposób ułatwiały mu natomiast nawiązywanie pożytecznych, z punktu widzenia potrzeb jego służby, kontaktów osobistych – szerzej zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3000. Sprawozdanie Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie za 1932 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/I/82. Raport Attaché Militaire de Pologne a Moscou – 25 XI 1930 r. Ponadto zob.: Warszawa, AAN, 296/I/82. Karta kwalifikacyjna por. Jana Kowalewskiego dla Komisji Kwalifikacyjnej.

<sup>26</sup> Zob. choćby: T. Joniec, *Polska służba konsularna 1918–1995*, Warszawa 1996; W. Skóra, *Współdziałanie służby konsularnej II Rzeczypospolitej z wywiadem wojskowym*, „Dzieje Najnowsze”. Separatum, Warszawa 2004, R. 35, t. 1; tenże, *Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921–1923)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, R. 6 (57), nr 1 (206); A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005.



pejskich, jak choćby w Rydze<sup>27</sup>, Tallinie<sup>28</sup>, Helsingforsie (Finlandia)<sup>29</sup>, Ankarze i wielu innych.

Ponadto, szczególnie w latach dwudziestych XX w., wymieniano także informacje z organami wywiadu wojskowego sojuszników oraz ich attachés wojskowymi, jak również z przedstawicielami innych państw, które posiadały w Związku Radzieckim własne placówki dyplomatyczne. Należały do nich choćby Rumunia<sup>30</sup>, Estonia<sup>31</sup>, Łotwa<sup>32</sup>, Finlandia<sup>33</sup>, Turcja, Japonia<sup>34</sup>, USA<sup>35</sup>,

<sup>27</sup> Zob. choćby: Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/88. Meldunek Attaché Wojskowego w Rydze Nr 418 z 9 III 1922 r.

<sup>28</sup> Zob. choćby: Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/89/2. Meldunek Delegata NDWP w Estonii No 225 z 23 III 1921 r.

<sup>29</sup> Zob. choćby: Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/88. Meldunek Attaché Wojskowego Poselstwa Polskiego w Helsingforsie No 1418 z 10 I 1921 r.; *ibidem*, A/II/89. Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 XII do 15 XII 1921 r.; *ibidem*, Raport Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Helsingforsie No 1811 z 8 VII 1921 r.

<sup>30</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.2912. Annales a la conference Deuxiemes Bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926. Ponadto szerzej na temat polsko-rumuńskiej współpracy wojskowej zob. choćby: *Materiały do dziejów sojuszu polsko-rumuńskiego w latach 1921–1931*, wstęp i oprac. H. Bułhak, „Studia Historyczne” 1973, nr 3; tenże, *Początki sojuszu polsko-rumuńskiego i przebieg rokowań o konwencję wojskową w latach 1919–1921*, „Dzieje Najnowsze” 1973, nr 3; M. Leczyk, *Z dziejów polsko-rumuńskiego sojuszu wojskowego 1926–1932*, „Dzieje Najnowsze” 1994, z. 3.

<sup>31</sup> Zob. choćby: P. Łossowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918–1939*, Gdańsk 1992; R. Pullat, *Od Wersalu do Westerplatte. Stosunki estońsko-polskie w okresie międzywojennym*, Kraków 2003. Ponadto zob.: A. Skrzypek, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925*, Warszawa 1972.

<sup>32</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej w Rydze ppłk. dypl. Andrzeja Liebicha I. dz. 10/tj.36 z dnia 13 I 1936 r.; *ibidem*, Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Rydze mjr. dypl. Feliksa Brzeskwińskiego I. dz. 307/tjn.36 z 24 X 1936 r.; Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/88. Meldunek Attaché Wojskowego w Rydze Nr 297 z 18 II 1922 r. O kształcie ówczesnych stosunków polsko-łotewskich szerzej zob.: A. Skrzypek, *Zagadnienie polsko-łotewskiej konwencji wojskowej 1919–1925*, „Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich” 1970, t. 6; tenże, *Związek Bałtycki. Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR*; tenże, *Stosunki polsko-łotewskie 1918–1939*, Gdańsk 1997.

<sup>33</sup> Zob. choćby: Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/89. Raport wojskowo-informacyjny fińskiego Sztabu Generalnego za czas od 1 do 15 XII 1921 r.; *ibidem*, Dyslokacja armii sowieckiej wg danych fińskiego Sztabu Generalnego zebranych do dnia 20 VI 1921 r. Ponadto szerzej na temat polsko-fińskiej współpracy wywiadowczej zob.: J. Czechowski, *Przełanki współpracy wywiadów Polski i Finlandii w latach 1918–1939*, w: *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*.

<sup>34</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attaché Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego Nr 497/tjn. z 10 XI 1936 r.; W. Jędrzejewicz, *Wspomnienia; Historia dyplomacji polskiej*, t. 4, 1918–1939, pod red. P. Łossowskiego, Warszawa 1955; E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904–1945*, Warszawa 1996.

<sup>35</sup> Zob. choćby: J. Smoliński, *Polsko-amerykańskie stosunki wojskowe 1776–1945*, Warszawa 2004.

Włochy<sup>36</sup>, a także Francja, choć informacje uzyskiwane z tego ostatniego źródła nie zawsze satysfakcjonowały stronę polską, szczególnie w latach trzydziestych XX w.<sup>37</sup>

Warto również tutaj wspomnieć o licznych zapytaniach i prośbach o informacje, jakie w latach 1936–1937 pod adresem polskiego Oddziału II kierowały organy brytyjskiego wywiadu wojskowego<sup>38</sup>. Ponadto, pomimo istnienia w okresie międzywojennym nie najlepszych stosunków politycznych pomiędzy Polską a Republiką Czechosłowacką oraz mimo braku szerszych kontaktów wojskowych<sup>39</sup>, także dzięki okazjonalnej współpracy z wywiadem tego kraju Oddział II Sztabu Głównego zdobywał pewne informacje dotyczące jednak przede wszystkim problematyki niemieckiej. Część z nich, jak choćby kwestie współpracy wojskowej Niemiec i ZSRR, dostarczały również pewnych danych na temat potencjału wojskowego naszego wschodniego sąsiada<sup>40</sup>. Natomiast w przypadku Oddziału II Sztabu Generalnego armii litewskiej wskutek bardzo późnego powtórnego nawiązania w miarę normalnych stosunków dyplomatycznych wymiana informacji wywiadowczych dotyczących Armii Czerwonej oraz ZSRR nie miała praktycznie żadnego znaczenia<sup>41</sup>.

---

<sup>36</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3159. Meldunek Attaché Wojskowego przy Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie ppłk. dypl. Konstantego Zaborowskiego l. dz. 44.tj. z 28 I 1936 r.; *ibidem*, Pismo Samodzielnego Referatu „Rosja” l. dz. 11408/II.Ros. z 23 V 1936 r.; M. Romeyko, *Ze wspomnień attaché wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1959, nr 4; tenże, *Wspomnienia o Wieniawie i o rzymskich czasach*, Warszawa 1990.

<sup>37</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3142. *Russie Sovietique Cavalerie* – dokument niedatowany, najprawdopodobniej jednak powstały około 1936 r.; Warszawa, AAN, Attachés Wojskowi RP 1918–1939, A/II/89/2. Informacje uzyskane w marcu 1921 r. od mjr. Bonne’a francuskiego Attaché Wojskowego w Rewlu; J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970; H. Bułhak, *Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000.

<sup>38</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3173. Pytania Anglików dotyczące Armii Czerwonej oraz Wehrmachtu; *ibidem*, Pytania Oddziału II Sztabu Głównego do brytyjskiej Inteligent Service w kwestii Armii Czerwonej.

<sup>39</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2143. Komunikat informacyjny z dnia 1 XI 1923 r. – Oddz. II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 22105/II.Inf./II.Og., Warszawa 12 XI 1923 r.; A. Szklarska-Lohmannowa, *Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925*, Wrocław 1967; H. Bułhak, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1921–1927*, „Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1969, t. 5; tenże, *Z dziejów stosunków wojskowych polsko-czechosłowackich w latach 1927–1936*, „Studia do Dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1975, t. 9; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*.

<sup>40</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3410. Niemiecki obóz doświadczalny „Tomka” w Rosji 1928 r. – załącznik do l. dz. 7120/Tjn.

<sup>41</sup> Zob. choćby: L. Mitkiewicz, *Wspomnienia kowieńskie 1938–1939*, Warszawa 1990; P. Łosowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996.

Warto też zauważyć, że w latach dwudziestych ubiegłego stulecia w kwestiach wojskowych strona polska z reguły dysponowała pełniejszymi i rzetelniejszymi informacjami na temat Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, niż wywiady innych wymienionych tutaj państw. Między innymi był to także efekt prawidłowej analizy i dobrego opracowywania zdobywanych informacji przez odpowiednie komórki w warszawskiej centrali. Dowodem na to mogą być choćby bardzo dokładne i stale uaktualniane informacje dotyczące *Ordre de Bataille* (O. de B.) oraz dyslokacji, a nawet liczebności i obsady personalnej<sup>42</sup>, wielkich jednostek i oddziałów Armii Czerwonej, jakie polskie organy wywiadowcze sporządzały przez całą dekadę omawianych lat 20<sup>43</sup>.

Pilnie śledzono też i odnotowywano wszelkie zmiany organizacyjne związane z modernizacją i rozbudową Armii Czerwonej, a także obserwowano wzrost poziomu jej wyszkolenia, głównie zaś kadry dowódczej, jaki następował w latach trzydziestych XX w.<sup>44</sup>

<sup>42</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3169. Siły zbrojne ZSRR. Obsada personalna – skorowidz alfabetyczny. Stan na dzień 1 V 1936 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 9694/II.R.T.O., Warszawa 21 V 1936 r.

<sup>43</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. I Кавалерийский Полк Красного Козачества – октябрь 1930 г.; *ibidem*, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część 1. Dyslokacja wielkich jednostek i obozy letnie, Oddział II Sztabu Generalnego L. 5748/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 1 I 1928 r.; *ibidem*, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część IV. Dyslokacja organów służb. Składy wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego L. 6632/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 3 III 1928 r.; Москва, РГВА (ЦХИДК), Штаб Генералы Oddział II, 308.3.81. Meldunek Placówki 05 L. 44/3 z 8 V 1924 r.; *ibidem*, 308.4.28. Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego z 21 III 1922 r.; *ibidem*, 308.4.41. Pismo Attaché Wojskowego przy Poselstwie RP w Tokio L. 27/25 z 30 VI 1925 r.; *ibidem*, Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1924 г.

Aby przekonać się o niekiedy bardzo wysokiej wartości tych danych wywiadowczych, wystarczy porównać je z dokumentami wytworzonymi przez centralne instytucje ówczesnej Armii Czerwonej – zob. choćby: Москва, РГВА, Штаб РККА. Секретариаты, 7.1.75. Дислокация полевых войск РККА по данным на 10 XII 1921 г.; *ibidem*, 7.1.235. Краткая дислокация стрелковых и кавалерийских войск РККА на 1 I 1923 г.; Москва, РГВА, Штаб РККА. Оперативное Управление. 7.2.18. Справка – перечень дивизий и отдельных бригад РККА по состоянию на 1 IX 1921 г.; Москва, РГВА, Штаб РККА. Организационное Управление. 7.6.113. Телеграмма Организационного Управления Штаба РККА № 123954 за 21 IX 1921 г.; *ibidem*, Доклад – справка Начальника II Отделения Штаба РККА от 5 X 1921 г.; *ibidem*, 7.6.121. Протокол № 1 заседания 2-ой Комиссии Съезда Командующих Округами от 5 II 1922 г.

<sup>44</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.3061. Dane wojskowe o ZSSR. Manewry sowieckie w 1931 r. – Oddział II Sztabu Głównego L. 5851/II.tjn.Ros., Warszawa lipiec 1932 r. Ponadto zob.: Warszawa, CAW, I.303.4.3010. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 806/tj. z 14 X 1930 r.; *ibidem*, I.303.4.3230. Manewry sowieckie 1937 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 21096/II.R.T.O z ? marca 1939 r.; К. А. Мерещков, *На службе народу. Страницы воспоминаний*, Москва 1969; А. М. Василевский, *Дело всей жизни*, Москва 1974. Ponadto zob.: *50 лет вооружённых сил СССР*. Коллегиальная работа, Москва 1968; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*, pod red. P. A. Rotmistrowa, Warszawa 1967.

Poziom dokładności i szczegółowości tych informacji uległ znacznemu pogorszeniu dopiero około 1933 r. Dotyczyło to jednak przede wszystkim nowych, wówczas dopiero tworzonych, formacji Armii Czerwonej. Jednocześnie jednak należy pamiętać, iż w znacznej części były to oddziały i wielkie jednostki broni szybkich, a mianowicie pancerne i zmechanizowane oraz lotnictwo. Nadal jednak bardzo często polski wywiad wojskowy zdobywał wartościowsze i rzetelniejsze informacje, niż wiele wywiadów znacznie silniejszych i bogatszych państw ówczesnej Europy oraz świata<sup>45</sup>.

Warto też zauważyć, że w przypadku Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej przez cały okres międzywojenny obserwowano i analizowano praktycznie wszystko – od rozmieszczenia i ruchu wojsk zazwyczaj, poprzez zmiany w uzbrojeniu i organizacji, a na poziomie wyżywienia i stanie zdrowotnym oraz higienie krasnoarmiejców skończywszy. Jednocześnie nie mniejszą wagę przywiązywano też do obserwacji przemysłu wojennego, kwestii rozpoznania ogólnego potencjału gospodarczego<sup>46</sup>, komunikacji, spraw i problemów społecznych oraz politycznych, a także wielu innych zagadnień, jakie mogły interesować analityków Oddziału II Sztabu Głównego<sup>47</sup>.

W ramach tekstu o ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić wszystkich zasygnalizowanych powyżej aspektów. Zauważyć jednak trzeba, że praktycznie przez cały okres międzywojenny najważniejszymi dla polskich czynników wojskowych i politycznych informacjami były dane dotyczące szeroko rozumianego sowieckiego potencjału wojskowego. W połowie lat trzydziestych

<sup>45</sup> Pewnym, choć nieco pośrednim, dowodem potwierdzającym taką tezę może być fakt, iż z danych wywiadowczych zgromadzonych przez Oddział II polskiego Sztabu Głównego w 1940 i 1941 r. korzystali także Niemcy, przygotowując się do realizacji planu „Barbarossa” czy do napaści na ZSRR – zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3200. Die Wehrmacht Sowjet-Russlands Kriegsorganisation der grossen Einheiten (Heft I bis IV). September 1937 – Übersetzung aus dem Polnischen – Kriegsarchiv-Zweigstelle Danzig. Ponadto pewne ślady wykorzystania tych informacji widoczne są także w: F. Halder, *Dziennik wojenny. Codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939–1942*, t. 2, *Od planów inwazji na Anglię do początków kampanii na Wschodzie (1.7.1940–21.6.1941)*, Warszawa 1973.

<sup>46</sup> Szerzej na temat tworzenia podstaw i rozbudowy sowieckiego przemysłu wojennego oraz ciężkiego, maszynowego i surowcowego zob. choćby: G. Szygalin, *Gospodarka ZSRR w czasie Wielkiej Wojny Narodowej*, Warszawa 1962; Л. Самуэльсон, *Красный колос. Становление военно-промышленного комплекса СССР 1921–1941*, Москва 2001.

<sup>47</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.104. Komunikat informacyjny. Tom IV z dnia 1 II 1925 r. – Oddział II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 2610/II.Inf.O. z 10 II 1925 r.; *ibidem*, I.303.4.1728. Meldunek informacyjny Nr 3 Ekspozytury Nr V Oddziału II Sztabu Głównego L. 389/Tj./28, Lwów 13 V 1928 r.; *ibidem*, I.303.4.1782. Строевая ведомость 7 Самарской имени Английского Пролетариата Кавалерийской Дивизии по состоянию на 1 января 1927 г.; *ibidem*, Строевая ведомость частей 1 Кавалерийской Червоного Козачества Дивизии по состоянию на 1 октября 1927 г.; *ibidem*, **Personalial 1 Korpusu Czerwonego Kozactwa**; *ibidem*, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 14/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2255/tj./31, Lwów 15 X 1931 r.; *ibidem*, Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2130/tj.31, Lwów 12 XI 1931 r.

XX w., obok wielu innych oraz licznych zmian i reorganizacji, do jakich dochodziło wówczas w Armii Czerwonej, zauważono w Polsce zakończenie procesu reorganizacji wielkich jednostek kawalerii<sup>48</sup>, reorganizację formacji łączności w korpusach i dywizjach strzelców oraz wzmocnienie uzbrojenia strzeleckiego i wprowadzanie broni przeciwpancernej<sup>49</sup> oraz przeciwlotniczej<sup>50</sup> do pułków strzelców, a także przeprowadzane w latach trzydziestych XX w. próby nadbronią stromotorową, a mianowicie moździerzami<sup>51</sup>.

Pilnie śledzono również zmiany w O. de B. Armii Czerwonej z podziałem na poszczególne okręgi wojskowe, wielkie jednostki (korpusy, dywizje i samodzielne brygady) oraz rodzaje broni głównych, jak piechota i kawaleria oraz artyleria, a także na formacje różnych służb, oddziały i pododdziały wartownicze, konwojowe itd. Kwestie te były w centrum zainteresowania polskiego wywiadu praktycznie od momentu zakończeniu działań wojennych<sup>52</sup>. Według informacji pozyskanych przez stronę polską w 1933 r. Armia Czerwona, posiadała wówczas 19 korpusów strzeleckich stwierdzonych na pewno, cztery określone jako możliwe oraz dwa jako wątpliwe. Tworzyć je miało natomiast 85 dywizji strzelców, z których tylko jedną uważano za niepewną. Z formacji tych 26–27 dywi-

---

<sup>48</sup> Był to zaczęty jeszcze w połowie lat 20. XX w. i zakrojony na szeroką skalę proces modernizacji struktury organizacyjnej oraz szkolenia kadr, a także uzbrojenia i wyposażenia Armii Czerwonej polegający, między innymi, na przeformowaniu dotychczasowych sześciopułkowych dywizji na dywizje czteropułkowe oraz na ograniczeniu liczby samodzielnych brygad kawalerii – szerzej na ten temat, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, zob. także: *Реформа в Красной Армии. Документы и материалы 1923–1928 гг. Книга I*. Коллегиальная работа, Москва 2006; *Советская кавалерия. Военно-исторический очерк*. Коллегиальная работа под руководством А. Я. Сошникова, Москва 1984.

<sup>49</sup> Szerzej zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKA. Tom I – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; В. Н. Шунков, *Оружие Красной Армии*, Минск 1999; А. Б. Широкоград, *Энциклопедия отечественной артиллерии*, Минск 2000; А. Г. Купцов, *Странная история оружия. Артиллерия: маршалы СССР против России – Адольф Гитлер против Германии*, Москва 2003.

<sup>50</sup> Zob. choćby: Д. Н. Болотин, *История советского стрелкового оружия и патронов*, Санкт-Петербург 1995.

<sup>51</sup> Szerzej vide: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKA. Tom I – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; А. Б. Широкоград, *Отечественные минометы и реактивная артиллерия. Краткий исторический очерк*, Москва 2000; Ю. Шокарев, *Артиллерия*, Москва 2001.

<sup>52</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.835. Sytuacja wojskowa – analityczne opracowanie Oddz. II Sztabu Głównego z dnia 31 V 1936 r.; *ibidem*, I.303.4.3036. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 968/tj. z 25 IX 1931 r.; *ibidem*, Materiały o ZSRR na konferencję rozbrojeniową w Genewie w r. 1932 dostarczone przez Wydział III Oddziału II Sztabu Głównego; *ibidem*, Societe des Nations Genewe 22 septembre 1932. Conference pour la reduction et la limitation des Armements Commission des Depenses de Defense Nationale. Comite Technique; *ibidem*, I.303.4.3037. Stany liczebne Czerwonej Armii.

zji stanowiły dywizje regularne, 52 terytorialne, a sześć dywizji strzelców było dywizjami mieszanymi – terytorialno-regularnymi<sup>53</sup>. Widoczny był także, w porównaniu do dnia 1 maja 1931 r., wzrost liczby dywizji terytorialnych i mieszanych. Według danych polskich w latach 1932–1933 Sowiety sformowały 13–14 nowych dywizji strzeleckich.

Ponadto Armia Czerwona miała wówczas 19 dywizji kawalerii, z których część tworzyło cztery korpusy tej broni. Jednocześnie dysponowała też prawdopodobnie trzema samodzielnymi brygadami kawalerii, w tym jedną, którą określano jako niepewną. Tak więc w porównaniu do stanu z 1 maja 1931 r. z 12 do 19 wzrosła liczba dywizji, ale z 9 do 2–3 spadała liczba samodzielnych jej brygad.

Jednocześnie według obserwacji polskiego wywiadu widoczny był również wzrost liczby wielkich jednostek Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie stacjonowały przy zachodnich granicach ZSRR, a więc w pobliżu granicy z Rzeczpospolitą Polską (przede wszystkim) oraz z Rumunią<sup>54</sup>. W porównaniu do stanu z 1 maja 1931 r. w dniu 15 października 1933 r., według polskich danych, z 20 do 23 wzrosła liczba terytorialnych dywizji strzelców oraz z jednej do trzech liczba dywizji mieszanych. Wraz z dywizjami regularnymi stanowiło to 38<sup>55</sup> dywizji strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich.

Podobnie było też z wielkimi jednostkami kawalerii. Dnia 15 października 1933 r. swoje stałe miejsca postoju miało tam dziewięć dywizji<sup>56</sup>, z których część tworzyła trzy korpusy kawalerii. Jednocześnie dyslokowana była tam jedna samodzielna brygada tej broni. W porównaniu do stanu z dnia 1 maja 1931 r. było to więcej o dwie kolejne dywizje kawalerii.

W wyniku tego, według obliczeń polskiego Oddziału II Sztabu Głównego, w bezpośredniej bliskości granicy z Rzeczpospolitą Polską w październiku 1933 r. Armia Czerwona posiadała 11 korpusów strzeleckich i trzy korpusy kawalerii, które wraz z innymi formacjami obejmowały w sumie 12 regularnych, 23 terytorialne i trzy mieszane dywizje strzelców<sup>57</sup> oraz dziewięć dywizji i jedną

---

<sup>53</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.2762. System terytorialny w Związku Republik Sowieckich – Oddz. II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 11679/II.Inf.W., Warszawa 15 VII 1924 r.; *ibidem*, I.303.4.2786. Wojskowe przysposobienie mas pracujących w ZSRR – Oddz. II Sztabu Gen. MSWojsk. L. 19533/II.Inf./W., Warszawa październik 1924 r.; В. Г. Клевцов, *Социальные и организационные проблемы военных реформ 20–30-х годов*, w: *Армия и общество 1900–1941 годы. Статьи и документы*. Коллегиальная работа под редакцией В. П. Дмитренко, Москва 1999.

<sup>54</sup> Chodziło tutaj jedynie o tereny Białoruskiego, Ukraińskiego oraz Leningradzkiego Okręgu Wojskowego.

<sup>55</sup> W dniu 1 V 1931 r. były to 33 dywizje strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich.

<sup>56</sup> Wszystkie te dywizje stacjonowały w strefie graniczącej z Polską.

<sup>57</sup> Kalkulacja ta była zawyżona, z czego strona polska zdała sobie sprawę już w roku następnym – zob.: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Meldunek Jerzego

samodzielną brygadę kawalerii. W przypadku tej ostatniej broni większość jej wielkich jednostek stacjonowała na Ukrainie. Ich potencjalną wartość bojową podnosił fakt, że wszystkie dywizje kawalerii oraz strzeleckie stacjonujące na obszarze Ukraińskiego oraz Białoruskiego Okręgu Wojskowego posiadały już wówczas w swoim składzie oddziały zmechanizowane złożone z pododdziałów czołgów i samochodów pancernych<sup>58</sup>.

Ponadto strona polska odnotowała wówczas dalszy postęp w zakresie mechanizacji i motoryzacji Armii Czerwonej, a mianowicie rozpoczęcie motoryzacji kolejnych dwóch dywizji strzelców – 11 dywizji strzelców z Leningradzkiego Okręgu Wojskowego i 45 dywizji strzelców z Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, które były przeformowywane na dywizje „zmechanizowane”. Powstawały także kolejne oddziały „zmechanizowane” przy wielkich jednostkach strzeleckich i kawalerii<sup>59</sup>. W sumie na dzień 1 października 1933 r., według Oddziału II Sztabu Głównego, Armia Czerwona miała posiadać jedną dywizję „zmechanizowaną”, 6–7 pułków czołgów, 10–11 samodzielnych batalionów i od 2 do 4 samodzielnych kompanii czołgów oraz około 75 pociągów pancernych<sup>60</sup>. W formacjach tych, obok innego sprzętu, miały się już wówczas znajdować 3693 czoł-

---

Krajewskiego Nr 724/34 z 13 VI 1934 r.

<sup>58</sup> Zob.: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1854. Załącznik Nr 4 do meldunku wywiadowczego Nr 14/33 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 4021/II.T.O/33, Lwów 14 XII 1933 r.; *ibidem*, 303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления*. Том 1, Москва 1975; J. Magnuski, M. Kołomyjec, *Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939. Sowietckie wojska pancerne w Polsce*, Warszawa 1994; I. Drogowoz, *Czerwona nawałnica*, t. 1, *Marsz ku wojnie*, Warszawa 2000.

<sup>59</sup> Broń pancerna oraz formacje zmechanizowane były pilnie obserwowane przez stronę polską również w latach następnych. Ich wyniki natomiast, obok efektów rozpoznania dotyczącego stanu niemieckiej broni pancerniej, odegrały znaczną rolę w planowaniu rozwoju Wojska Polskiego, w tym również polskiej broni pancerniej, jak chociażby w studiach nad organizacją polskiej „brygady pancerno-motorowej” – zob. choćby: *Wojna Obronna Polski 1939. Relacje i wspomnienia*. Franciszek Skibiński, Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (obecnie Wojskowe Biuro Badań Historycznych), sygn. II–2–57; F. Skibiński, *Pierwsza Pancerna*, Warszawa 1979; tenże, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982; S. Maczek, *Od podwoły do czołgu. Wspomnienia wojenne 1918–1945*, Londyn 1984; M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancerniej 1918–1947*, Londyn 1971; T. A. Wysocki, *I. polska Dywizja Pancerna 1938–1947. Geneza i dzieje*, Londyn 1989; J. Majka, *10 Brygada Kawalerii (Zmotoryzowanej) marzec 1937 – 14 sierpnia 1939 r., „Mars”*. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, Warszawa–Londyn 2000, t. 8; tamże, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10. Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004.

<sup>60</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3233. *ibidem*, Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r. Szerzej na temat liczebności i organizacji ówczesnych sowieckich pociągów pancernych, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, zob. chociażby: И. Г. Дроговоз, *Крепости на колесах. История бронероездов*, Минск 2002; M. Kołomyjec, *Sowieckie pociągi pancerne*, t. 1, 1930–1941, Warszawa 2006.

gi. Odnotowano też wprowadzenie do jej uzbrojenia nowych typów pojazdów pancernych – czołgów i samochodów pancernych<sup>61</sup>.

Podobnie było też z lotnictwem, które poza organizacją nowych formacji w latach trzydziestych XX w. otrzymało również, o czym wiedział także polski wywiad, cały szereg nowych samolotów – różnych typów i różnego przeznaczenia<sup>62</sup>.

Jak to podkreślano już wcześniej, najpełniejsze oraz jednocześnie najbardziej wiarygodne informacje na temat stanu i dyslokacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie posiadała strona polska, dotyczyły Ukraińskiego i Białoruskiego Okręgu Wojskowego.

<sup>61</sup> W końcu lat 30. XX w. strona polska dość dobrze orientowała się w charakterystykach taktycznych i właściwościach technicznych większości typów ówczesnych sowieckich pojazdów pancernych – zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3062. *Наставление механизированных и моторизованных войск РККА. Танк БТ. Материальная часть, вождение, уход, Правление Механизации и Моторизации РККА*, Москва 1932 – fotokopia kompletnej instrukcji zdobytej przez Oddział II Sztabu Głównego w połowie lat 30. XX w.; *ibidem*, I.303.4.3125. *Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK*. Tom I – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; *ibidem* I.303.4.3233. Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. I. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r. Na temat ówczesnego sprzętu pancernego Armii Czerwonej oraz jego produkcji i rozwoju zob. także: В. С. Вознюк, П. Н. Шапов, *Бронетанковая техника*, Москва 1987; М. Сви́рин, А. Беску́рников, *Первые советские танки*, Москва 1995; А. В. Карпенко, *Обзор отечественной бронетанковой техники (1905–1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; V. P. Panow, J. Solorz, *Czołgi sowieckie 1939–1945*, Warszawa 1996; *Без тайны и секретов. Очерк 60-летней истории танкового конструкторского бюро на Кировском Заводе в Санкт-Петербурге*. Коллективная работа под редакцией Н. С. Попова, Санкт-Петербург 1997; А. Г. Солянкин, М. В. Павлов, И. В. Павлов, И. Г. Желтов, *Отечественные бронированные машины. XX век. Том 1. Отечественные бронированные машины 1905–1941*, Москва 2002; С. А. Костюченко, *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга 1*, Москва–Санкт-Петербург 2004; М. Kolometz, *Sowieckie samochody pancerne*, t. 1, *BA–27, BAI, BA–3, BA–6, BA–10, BA–11*, Warszawa 2005; tenże, *Sowieckie samochody pancerne*, t. 2, Warszawa 2006; М. Н. Сви́рин, *Броня крепка. История советского танка 1919–1937*, Москва 2006; tenże, *Броневой щит Сталина. История советского танка 1937–1943*, Москва 2006.

<sup>62</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3125. *Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK*. Tom I – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; *ibidem*, I.303.4.3188. *Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 11610/II.R.T.O.*, Warszawa wrzesień 1937 r.; *ibidem*, I.330.4.3213. Zestawienie zmian O. de B. i dyslokacji RKKK za okres od 1 VII 1937 do 1 VI 1938 r. – załącznik Nr 1 do Komunikatu wojskowego Nr 1. Szerzej na temat ówczesnego, sowieckiego sprzętu lotniczego oraz jego bazy produkcyjnej zob. choćby: T. J. Kowalski, *Samolot myśliwski I–16*, Warszawa 1977; tenże, *Samolot myśliwski I–153*, Warszawa 1983; K. Cieślak, *Samolot bombowy SB–2*, Warszawa 1980; B. Kempski, *Samolot szkolno-treningowy UT–2*, Warszawa 1986; tenże, *Samolot bombowy DB–3/IL–4*, Warszawa 2006; M. A. Maslov, *Polikarpow R–5/R–Z*, Warszawa 2004; tenże, *Polikarpow I–153*, Warszawa 2005; М. Ю. Мухин, *Авиа-промышленность СССР в 1921–1941 годах*, Москва 2006.



Natomiast w przypadku życia gospodarczego ZSRR polski Oddział II Sztabu Głównego interesował się głównie tempem wzrostu sowieckiego potencjału wojskowego. Dlatego też pilnie śledzono rozwój przemysłu wojennego<sup>63</sup>. Już na początku lat trzydziestych XX w., a więc w momencie gdy w ZSRR kończyła się pierwsza i rozpoczynała druga pięcioletka, strona polska rozpoznała grubo ponad sto najważniejszych, bardzo dużych lub większych sowieckich przedsiębiorstw przemysłowych produkujących wyłącznie lub też częściowo na potrzeby wojska. Ze względu na ich ogromne znaczenie w procesie motoryzacji i mechanizacji armii nie mniejszą uwagę polskie organy wywiadu wojskowego już od wczesnych lat dwudziestych XX w. przywiązywały do obserwacji sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego i ciągnikowego oraz do postępów w zakresie „traktozacji” kraju. Masowe rozpowszechnienie traktorów rolniczych w Związku Sowieckim strona polska odnotowała już w 1923 r. Wówczas zrozumiano tam bowiem, że poza mechanizacją prac polowych na wsi, w razie wojny, ciągniki rolnicze doskonale będą nadawały się także do wykorzystania w wojsku. Stąd też władze bolszewickie łożyły ogromne środki finansowe zarówno na zakup ciągników za granicą, jak i na rozbudowę własnej bazy produkcyjnej.

Wskutek tych zakrojonych na szeroką skalę działań, według danych zdobytych przez polski wywiad już w końcu 1925 r. Sowiety miały rzekomo posiadać około 8500 traktorów. Ponadto gigantyczne plany zakładały, że na dzień 1 X 1926 r., po dokonaniu odpowiednich zakupów w Niemczech, Włoszech, Szwecji i USA oraz po uruchomieniu własnej wytwórczości, sowieckie rolnictwo oraz Armia Czerwona będą w posiadaniu aż 27 728 traktorów.

Strona polska zauważała także realne korzyści mogące powstać wskutek „traktozacji” Związku Sowieckiego. Pierwszą z nich mogła być całkowita przebudowa ustroju gospodarczego i zmiana struktury społecznej sowieckiej wsi. Natomiast dla Armii Czerwonej, w sensie „strategicznym i taktycznym”, mogło to oznaczać drastyczne skrócenie długości, w stosunku do transportu konnego, kolumn zaopatrzeniowych i artyleryjskich oraz daleko idącą oszczędność ich obsługi. Ponadto dzięki nim władze bolszewickie mogłyby rozwiązać drastyczny brak na swoim terenie koni nadających się, w razie ich mobilizacji, do służby w artylerii<sup>64</sup>. Stąd też w czasie pokoju ciągnik traktowano jako narzędzie

---

<sup>63</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r.; Warszawa, AAN, Instytucje Wojskowe 1918–1939, 296/1/82. Raport Attaché Militaire de Pologne a Moscou z 25 XI 1930 r. Ponadto, oprócz części wcześniej cytowanej literatury, zob. także: Б. И. Зверев, *Военная индустрия в экономической жизни общества накануне фашистской агрессии*, w: *Армия и общество 1900–1941 годы. Статьи и документы*; Л. Самуэльсон, *Красный колосс*.

<sup>64</sup> Na temat stanu koni w ówczesnym Związku Sowieckim szerzej zob. choćby: Л. Бочаров, Ю. Коллогринов, И. Ильенко, В. Манжин, Н. Шнейдер, В. Трисветов, И. Юрасов, А. Холевинский, *Современное состояние коневодства и коннозаводства. В связи с данными Всесоюзной Сельско-Хозяйственной Выставки 1923 г.*, Москва 1925; Е. В. Кожевников, Д. Я.

rolnicze, a w czasie ewentualnej wojny jako środek transportu wojskowego. Już w latach dwudziestych ubiegłego wieku w Armii Czerwonej przeprowadzano w związku z tym różne doświadczenia mające na celu przystosowanie traktorów do służby w artylerii. Ponadto już wtedy zauważono, że pewne typy ciągników gaśnicowych mogą posłużyć jako podwozia do budowy czołgów. Według ówczesnych ocen polskiego Oddziału II Sztabu Generalnego największym beneficjentem „traktoryzacji” mogła być Armia Czerwona, która kosztem wydatków budżetowych w sferze cywilnej, wysiłkiem wsi, uzyskiwała ogromną liczbę traktorów, jakie w razie wojny mogła wykorzystać do swoich potrzeb<sup>65</sup>.

Przytoczone powyżej przyczyny spowodowały, że żywe zainteresowanie polskich służb wywiadowczych wzbudzały istniejące w ZSRR fabryki traktorów, jak choćby Charkowska Fabryka Traktorów (Харковский Тракторный Завод), która według danych uzyskanych przez stronę polską w pierwszym półroczu 1933 r. wyprodukowała aż 13 528<sup>66</sup> traktorów typu „Kommunar” i nowego typu nazwanego „Komintern”<sup>67</sup>. W ówczesnych meldunkach podkreślano jednak niską jakość produkowanych pojazdów, co powodowało ich dużą awaryjność oraz brak części zamiennych i dostatecznej bazy naprawczej<sup>68</sup>. Złe funkcjonowały także stacje obsługi (MTS-y)<sup>69</sup>, gdzie brakowało wykwalifikowanych mechaników mogących dokonywać prawidłowej konserwacji sprzętu ciągnikowego. Powodowało to, że jego remonty oraz przeglądy konserwacyjne były wykonywane nieterminowo lub też nie przeprowadzono ich wcale.

Kolejną przyczyną, według ocen polskich, złego stanu traktorów pracujących w rolnictwie był brak odpowiednio wyszkolonych traktorzystów. Często bowiem pracowali na nich kierowcy nieposiadający żadnych kwalifikacji, którzy uczyli się obsługi ciągnika w trakcie prac polowych. Dopiero około połowy lat trzydziestych XX w. zaczęto organizować specjalne kursy dla mechaników, brigadierów i kierowców ciągników. Pamiętać też trzeba, że w tym okresie spora część traktorzystów i mechaników, jaka pracowała w kolektywnym sowieckim rolnictwie, wyszkolona była w wojsku, gdzie uzyskała podstawowe umiejętności

---

Гуревич, *Отечественное коневодство. История, современность, проблемы*, Москва 1990.

<sup>65</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2912. Annexes a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.; Москва, ПГВА (ЦХИДК), Oddział II Sztabu Generalnego WP, 308.4.47. Meldunek Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. I. dz. 2103/II.Inf./W z 26 II 1926 r.

<sup>66</sup> Według informacji posiadanych wówczas przez stronę polską całość planowanej na 1933 r. produkcji traktorów w Związku Sowieckim (fabryki w Charkowie, Stalingradzie i Czelabińsku) miała wynieść, nie licząc produkcji ciągników gaśnicowych na potrzeby wojska, aż 60 500 sztuk.

<sup>67</sup> Były to pojazdy wykorzystywane w Armii Czerwonej jako ciągniki, głównie artyleryjskie – zob. choćby: В. Н. Шунков, *Оружие Красной Армии*.

<sup>68</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, 303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego I. dz. 667/I.tjn.31 z 19 VIII 1931 r.

<sup>69</sup> Машино-тракторная станция.

i wiedzę w tej dziedzinie.

Ponadto, aby zapewnić większą dbałość traktorzystów o powierzony im sprzęt, wprowadzono zasadę, że do każdego ciągnika zostało na stałe przydzielonych po dwóch kierowców, którzy – pracując na zmianę – byli odpowiedzialni za jego stan techniczny i zdolność do pracy. Poza tym każdy z ciągników otrzymał swój „paszport” („паспорт”), co ułatwiało przeprowadzanie w odpowiednim czasie remontów. Jednocześnie ułatwiało to ewentualną mobilizację tego sprzętu na potrzeby Armii Czerwonej. Warto też zauważyć, iż podobne informacje dotyczące stanu infrastruktury mechanizacyjnej na wsi sowieckiej podawała również ówczesna oficjalna radziecka prasa, przy czym sytuacja istniejąca pod tym względem na Ukrainie wyglądała znacznie lepiej, niż na przykład na Białorusi.

Zdaniem polskich analityków, wszystko to obniżało zarówno wartość sprzętu, jak i ludzi, którzy mogli zostać ewentualnie zmobilizowani do Armii Czerwonej. W rzeczywistości na niekorzystne efekty kumulacji wszystkich tych czynników nie trzeba było wcale długo czekać. Pierwszymi sygnałami ostrzegawczymi dla sowieckich władz cywilnych i wojskowych były inwazja Armii Czerwonej na Polskę we wrześniu i październiku 1939 r.<sup>70</sup> oraz „wojna zimowa” z Finlandią, jaka miała miejsce zimą z 1939 na 1940 r.<sup>71</sup> Natomiast rok 1941 przyniósł już

<sup>70</sup> Szerzej zob. choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 I 1934 r.; Москва, РГВА, 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, 7.15.46. Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego No 004040 z 31 VIII 1939 r.; Москва, РГВА, Докладные Записки Командующего Московского Военного Округа, 4.14.2338. Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.; Москва, РГВА, Коллекция Дел по Событиям на Западной Украине, 35084.1.40. Журнал боевых действий Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 r.; *Агресја sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 3, *Działania wojsk Frontu Białoruskiego*, pod red. Cz. Grzelaka, Warszawa 1995; R. Szawłowski („K. Liszewski”), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Агресја sowiecka i polska obrona. Sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkości oraz zbrodnie ukraińskie*, t. 2, *Dokumenty*, Warszawa 1995; *Агресја sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 2, *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego*, pod red. S. Jaczyńskiego, Warszawa 1996; *Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku*, wstęp i oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 1998; *Wrzesień 1939 na Kresach w relacjach*, wybór i oprac. Cz. K. Grzelak, Warszawa 1999; 3. *Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*, wstęp i oprac. Cz. Grzelak, Warszawa 2003; R. Szawłowski („K. Liszewski”), *Wojna polsko-sowiecka 1939. Monografia*; Cz. K. Grzelak, *Kresy w czerwieni*; A. Rukkas, *The Red Army's Troop Mobilization in the Kiev Special Military District during September 1939*, „The Journal of Slavic Military Studies” 2003, vol. 16, No 1.

<sup>71</sup> Szerzej zob. choćby: *Русский Архив. Том 12. Великая Отечественная. Том 1. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г.* Под общей редакцией В. А. Золотарева, Москва 1993; „Зимняя война”: *работа над ошибками (апрель-май 1940 г.) Материалы комиссий Главного Военного Совета Красной Армии по обобщению опыта финской кампании*. Коллегиальная работа – ответственный составитель Н. С. Тархова, Москва 2004; *Armia Czerwona w przededniu najcięższej próby*.

tragedię, która w drastyczny sposób obnażyła wszystkie złe skutki rozwoju technicznego Armii Czerwonej opartego na idei „traktoryzacji” sowieckiego społeczeństwa i gospodarki. Rozmiary niepowodzeń w tej kwestii przerosły nawet niekorzystne oceny oraz zastrzeżenia zgłaszane przed wrześniem 1939 r. przez analityków polskich służb wywiadowczych<sup>72</sup>.

Pamiętać jednak należy, że pomimo wszystkich tych uwag polski wywiad nie negował całkowicie znaczenia opisywanego tutaj procesu. Podkreślono bowiem również jego pozytywne skutki, szczególnie te dalekosiężne.

Bardzo poważne zainteresowanie polskich czynników wywiadowczych budziło także tempo i zakres budowy i rozbudowy sowieckiego przemysłu motoryzacyjnego oraz poziom motoryzacji Armii Czerwonej. Według polskich danych w pierwszym półroczu 1933 r. fabryki sowieckie wyprodukowały w sumie 21 119 samochodów, natomiast plan produkcji na cały ten rok miał wynosić 40 000 pojazdów ciężarowych i osobowych. Warto też podkreślić, że strona polska zauważyła, iż w ZSRR budowano wówczas kolejne fabryki przemysłu motoryzacyjnego, czego bezpośrednim wynikiem miał być dalszy wzrost liczby produkowanych samochodów ciężarowych i osobowych<sup>73</sup>.

Oddział II Sztabu Głównego odnotował wówczas również znaczny rozwój bazy przeznaczonej dla wytwórczości motocykli. Do 1932 r. w ZSRR ich pro-

---

*Materiały z posiedzenia Głównej Rady Wojennej i wyższej kadry dowódczej Armii Czerwonej w dniach 23–31 grudnia 1940 roku*, wstęp, tłum. i oprac. J. Budziński, Cz. Grzelak, Z. Matuszak, Warszawa 2006; C. G. Mannerheim, *Wspomnienia*, Warszawa 1996; B. Piotrowski, *Wojna radziecko-fińska (zimowa) 1939–1940. Legendy, nieudomówienia, realia*, Poznań 1997; E. Engle, L. Paananen, *Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939–1940*, Gdańsk 2001; M. Kołomyjec, *Wojna Zimowa 1939–1940*, Warszawa 2002.

<sup>72</sup> Szerzej zob. choćby: M. Popiel, *Trudne dni*, Warszawa 1961; F. Halder, *Dziennik wojenny*, t. 3, *Od kampanii rosyjskiej do marszu na Stalingrad (22.6.1941–24.9.1942)*, Warszawa 1974; N. von Belov, *Byłem adiutantem Hitlera 1937–1945*, Warszawa 1990; H. Guderian, *Wspomnienia żołnierza*, Warszawa 1991; L. Degrelle, *Front Wschodni 1941–1945*, Kraków-Międzyzdroje 2006; В. Бешанов, *Танковый погром 1941 года. (Куда исчезли 28 тысяч советских танков?)*, Москва 2001; И. Г. Дроговоз, *Танковый меч Страны Советов*, Минск 2003. Nie oznacza to oczywiście, że wszystkie formacje pancerne Armii Czerwonej walczące z Niemcami w początkowym okresie wojny niemiecko-sowieckiej oraz cały sprzęt pancerny były całkowicie nieskuteczne – zob. chociażby: F. W. von Mallenthin, *Bitwy pancerne*, Warszawa 2002; H. Brunnegger, *Kto sieje wiatr... Opowieść żołnierza Dywizji SS „Totenkopf”*, Międzyzdroje-Kraków 2006; *Byłem dowódcą pancernym. Wspomnienia Hansa von Lucka*, Warszawa 2006; *Niemieckie wojska pancerne na Froncie Wschodnim. General Erhard Raus i jego pancerne dywizje w Rosji 1941–1945*, pod red. P. Tsourasa, Gdańsk–Warszawa 2007.

<sup>73</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKA. Tom I – Oddz. II Sztabu Głównego I. dz. 6700/II.R.T.O, Warszawa 1934. Szerzej na temat ówczesnego sowieckiego sprzętu samochodowego, obok części wcześniej cytowanej literatury, zob. także: Л. Д. Гоголев, *Автомобили – солдаты. Очерки об истории развития и военном применении автомобилей*, Москва 1990; J. Proczko, *GAZ–64/67, GAZ–61/AR-NATI (4x4)*, Warszawa 2005 oraz B. Vanderveen, *Pojazdy militarne 1930–1960*, Warszawa 2006.

dukcja polegała na montowaniu motocykli firm obcych<sup>74</sup> z części sprowadzanych z zagranicy oraz na dorywczej produkcji pojedynczych sztuk lub też krótkich serii typów własnych. Jednak od 1933 r., według ocen polskiego wywiadu, przemysł ten zaczął się znacznie i planowo oraz szybko rozwijać<sup>75</sup>. W porównaniu do rzeczywistych możliwości przemysłu polskiego oraz stanu ówczesnej polskiej gospodarki, produkcja sprzętu motorowego, jaka w drugiej pięcioletce poczęła rozwijać się w ZSRR, była ogromna i wręcz imponująca. Budziła stałe zainteresowanie oraz rosnące i uzasadnione zaniepokojenie polskich władz wojskowych, ponieważ również w tej dziedzinie Wojsko Polskie poczęło coraz bardziej odstawać od Armii Czerwonej<sup>76</sup>. Jednocześnie jednak sprzęt motorowy produkowany wówczas przez Sowieków w wielu przypadkach był stosunkowo niskiej jakości, co sprawiało, że często był on mniej wartościowy i bardziej awaryjny niż jego polskie odpowiedniki oraz sprzęt podobnych typów i przeznaczenia, jaki wytwarzano w tym czasie w innych krajach Europy, a także za oceanem<sup>77</sup>.

Nie mniejszą uwagę polskiego Oddziału II Sztabu Głównego przyciągało sowieckie rolnictwo, głównie oczywiście w kontekście oceny potencjalnych sowieckich możliwości wojskowych. Stąd też pilnie śledzono tragiczny problem głodu, jaki miał miejsce podczas kolektywizacji na Ukrainie na początku lat trzydziestych XX w.<sup>78</sup> Sytuacja istniejąca na ówczesnej wsi sowieckiej nie mo-

<sup>74</sup> Głównie firm niemieckich, jak choćby DKW oraz BMW.

<sup>75</sup> Zob. choćby: R. Dmowski, J. Winiarski, *Ciężkie motocykle radzieckie*, Łódź 2004 oraz T. Szczerbicki, *Motocykle II wojny światowej*, Gdańsk 2006.

<sup>76</sup> W 1935 r. w Polsce znajdowało się ogółem zaledwie 34 200 zarejestrowanych samochodów oraz motocykli, z czego 24 800 stanowiły samochody osobowe, a jedynie 19 900 ciężarowe. Pozostała liczba pojazdów przypadła na motocykle oraz „inne pojazdy mechaniczne”. Liczby te nie obejmowały pojazdów znajdujących się w posiadaniu Wojska Polskiego. Do 1939 r. liczba samochodów osobowych i ciężarowych, bez wojska, wzrosła natomiast zaledwie do 41 948 pojazdów, a liczba motocykli do 12 061 sztuk. Tymczasem, według danych polskich, w ZSRR już w styczniu 1933 r. było zarejestrowanych około 87 000 różnego rodzaju samochodów.

<sup>77</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, I.303.4.1925. Meldunek Kierownika Samodzielnego Referatu „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego Nr 4868/34.W. z 11 stycznia 1934 r.; Москва, РГВА, 4 Отдел Штаба РККА, 10 Отделение, 7.15.46. Meldunek szefa Sztabu Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego No 004040 z 31 VIII 1939 r.; Москва, РГВА, Докладные Записки Командующего Московского Военного Округа, 4.14.2338. Wykaz formacji wojskowych gotowych do wyjścia w pole na dzień 16 IX 1939 r.; Москва, РГВА, Коллекция Дел по Событиям на Западной Украине, 35084.1.40. Журнал боевых действий Южной Группы Украинского Фронта с 17 по 23 X 1939 г.; *Русский Архив. Том 12. Великая Отечественная. Том 1. Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г.; Агресія sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 3, *Działania wojsk Frontu Białoruskiego; Агресія sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939*, t. 2, *Działania wojsk Frontu Ukraińskiego; Dziennik działań bojowych Frontu Białoruskiego we wrześniu 1939 roku; 3. Armia sowiecka w agresji na Polskę 1939 r. (Dokument sprawozdawczy)*; A. Rukkas, *The Red Army* s.

<sup>78</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego I.303.4.1854. Załącznik Nr 12 do meldunku wywiadowczego Nr 9/33 – Ekspozytura Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego I.

gła bowiem pozostać bez wpływu na ogólny stan nastrojów ludności Związku Sowieckiego<sup>79</sup> oraz, co najważniejsze, Armii Czerwonej<sup>80</sup>. Warto tutaj także pamiętać, iż w latach trzydziestych ubiegłego wieku sytuacja sowieckiego rolnictwa miała również fatalny wpływ na stan liczebny i zdrowotny pogłowia koni, co mogło mieć, i miało, niebagatelny wpływ na rzeczywiste możliwości mobilizacyjne ówczesnej Armii Czerwonej, głównie zaś jej broni konnych<sup>81</sup>. Z tego też powodu przez cały okres międzywojenny strona polska pilnie obserwowała ten problem oraz odnotowywała wszelkie zmiany zachodzące w tej kwestii<sup>82</sup>.

Przez cały okres międzywojenny polski wywiad interesował się także sowieckim transportem kolejowym, głównie zaś w aspekcie jego wpływu na ewentualną sprawność mobilizacyjną i koncentracyjną Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Śledzono więc zarówno stan taboru kolejowego, jak i stan bezpie-

---

dz. 2503/II.T.O/33 z 17 VIII 1933 r.; *ibidem*, I.303.4.1863. Sytuacja żywnościowa na Ukrainie sowieckiej – 6 VI 1933 r.; *ibidem*, Sytuacja na Ukrainie (wieś). Informacje w okresie od 15 V do 25 VI 1933 r.; *ibidem*, I.303.4.2326. Materiał informacyjny L. 6876/37/M. Referatu „R” Oddziału II Sztabu Głównego z 6 IV 1937 r.; *ibidem* I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 42/pf./32 z 11 V 1932 r.; *ibidem*, Sprawozdanie z podróży służbowej po Ukrainie odbytej w czasie od 20 do 25 V 1932 r.; *ibidem*, I.303.4.3003. Raport Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Kijowie Nr 3/Sow/16 z 24 IV 1937 r.

Warto tutaj też dodać, że polskie informacje z tego okresu znajdują potwierdzenie w materiałach archiwalnych znajdujących się w archiwach ukraińskich – zob. choćby: Київ, Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (dalej cyt. ЦДАГОУ), Центральний Комитет Коммунистической Партии Украины, 1.20. 5488 oraz: *Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів*. Відповідальний редактор С. В. Кульчицький, Київ 1992.

<sup>79</sup> Szerzej na ten temat zob. chociażby: Cz. Rajca, *Głód na Ukrainie*, Lublin-Toronto 2005, R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*, Toruń 2005.

<sup>80</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3027. Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 310/I.tjn.31 z 25 IV 1931 r.; *ibidem*, Meldunek Ekspozytury Nr 1 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 946/I/tjn. z 10 XI 1931 r.

<sup>81</sup> Zob. choćby: Київ, ЦДАВОВУУ, Український Державний Трест Конярства та Кіннозаводства при Народному Комісаріаті Земельних Справ УРСР, 417.1.288. Ведомость поголовья лошадей в конесовхозах по УССР на 30 I 1932 г.; *ibidem*, 417.1.364. Телеграмма № 448 от 17 IV 1932 г.; *ibidem*, 417.1.372. Сводная ведомость о результатах случки табунноремонтных отделений конесовхозов – 1932 г.; *ibidem*, 417.2.85. Выводы и предложения – 1932 г.; *ibidem*, Докладная записка Наркому Земледелия УССР – 1932 г.; Київ, ЦДАГОУ, Центральний Комитет Коммунистической Партии Украины, 1.20.6758. Доклад Инспектора Кавалерии РККА № 334032с от 9 I 1935 г.; *ibidem*, Доклад Секретаря Винницького Обкома КП (б) У № 068117 от 20 III 1935 г.; *ibidem*, Докладная записка Заместителя Комиссара Внутренних Дел УССР № 506/ ен. от 22 IV 1935 г.; *ibidem*, Справка по выполнении государственного плана по коню за 1935 год; *ibidem*, Доклад Секретаря Винницького Обкома КП (б) У № 068513 от 9 X 1935 г.

<sup>82</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2904. Pismo Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych No 1523/J.W. z 20 V 1926 r.; *ibidem*, Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie Nr 482/tjn. z 21 VI 1932 r.; *ibidem*, Meldunek Konsula Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie Nr 23/Ukr./1 z 1 VII 1933 r.

czeństwa oraz przestojów w ruchu kolejowym wynikających, między innymi, z bardzo złego stanu torowisk oraz z braku odpowiednio przygotowanych kadr technicznych<sup>83</sup>. Wart podkreślenia jest natomiast fakt, że strona polska zauważyła działania mające na celu elektryfikację oraz budowę wielu nowych odcinków linii kolejowych znajdujących się głównie na terenie europejskiej części ZSRR.

Z tych samych co wymienione powyżej powodów strona polska pilnie obserwowała rozwój sieci dróg bitych oraz przepraw rzecznych, jakie miały związek z ogólnym rozwojem motoryzacji w Związku Sowieckim<sup>84</sup>. Ze szczególnym zainteresowaniem zbierano wszelkie informacje dotyczące tej problematyki i zmian, jakie zachodziły w tych kwestiach na Białorusi i na Ukrainie oraz na terenie Leningradzkiego i Moskiewskiego Okręgu Wojskowego. Ponadto śledzono też budowę nowych i naprawy oraz modernizację starych mostów.

Jak z powyższego krótkiego przeglądu omawianej tu problematyki wynika, polski wywiad interesowało absolutnie wszystko, co w jakikolwiek sposób Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych oraz Sztabowi Głównemu Wojska Polskiego mogło pomóc w ocenie potencjału wojskowego Związku Sowieckiego oraz w określeniu rzeczywistej pokojowej i wojennej organizacji oraz siły, a także pokojowej dyslokacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należytą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wówczas działo na terenie Białoruskiego, Ukraińskiego, Leningradzkiego i Moskiewskiego Okręgu Wojskowego. Należy też zauważyć, że – mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz innych trudności – Oddziałowi II Sztabu Głównego również w latach trzydziestych XX w. udawało się zdobywać cały szereg bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji na temat wielu dziedzin życia ówczesnego Związku Sowieckiego i to nie tylko tych, jakie dotyczyły spraw *stricto* wojskowych.

Warto także podkreślić, że wiele tych informacji było wykorzystywanych przez stronę polską zarówno w trakcie teoretycznych, jak i praktycznych studiów nad kwestiami modernizacji i rozbudowy oraz uzbrojenia Wojska Polskiego, a także prac dotyczących polskiego planowania wojennego.

---

<sup>83</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Sztab Główny, Oddział I, I.303.3.754. Pismo Departamentu VI Wojsk Technicznych MSWojsk. l. dz. 695/23.tjn. z 7 IV 1923 r.; A. Smoliński, *Pociągi pancerne I Armii Konnej (1919–1921)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. Stefana Czarnieckiego”, Poznań 2003, R. 7, nr 1 (12).

<sup>84</sup> Zob. choćby: Warszawa, CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2979. Raport prasowy Nr 10 za czas od 1 XI 1929 r. do 15 I 1930 r.; *ibidem*, I.303.4.1828. Meldunek informacyjny Nr 17/31 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego L. 2830/tj./30, Lwów 12 XI 1931 r.; Москва, ПГВА (ЦХИ/ДК), Sztab Generalny Oddział II, 308.12.119. Pismo Konsulatu Generalnego RP w Charkowie Nr 383/b/Ukr./1 z 15 I 1934 r.



Fot. 1. Wyposażona w rowery formacja łączności Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.  
Plac Czerwony w Moskwie – 7 XI 1938 r. (zbiory własne autora)



Fot. 2. Czołgi pływające T-37A jednej z formacji pancernych RKKA podczas defilady  
1-majowej w Charkowie na Ukrainie – 1 V 1936 r. (zbiory własne autora)





Fot. 3. Średni, gąsienicowy ciągnik artyleryjski typu „Komintern” holujący 203 mm haubicę wz. 1931 (B–4) jednej z formacji ciężkiej artylerii dyspozycyjnej RKKK podczas defilady 1-majowej w Charkowie – 1 V 1936 r. (zbiory własne autora)

## Summary

### A REVIEW OF THE RED ARMY AND USSR DURING THE PERIOD OF 1921–1939 AS SHOWN IN THE FILES OF THE DEPARTMENT II OF THE GENERAL STAFF OF THE POLISH ARMY

This material is based on the documents created by Department II of the General Staff of the Polish Army during 1921–1939. Activities of the Polish military intelligence and effects of these activities are shown during the period of the Second Polish republic. These activities were aimed at assessing of the military potential of the Red Army as composed of workers and peasants. Polish intelligence was also exploring the morale and political consciousness of the Russian people as well as the state of Russian economy with focus on war industry, having influence on functioning of the Soviet military.

Information gained from documents found in appropriate cells of Department II, now placed in national archives and in archives abroad, were supplemented by other, known to the author archival sources, printed materials, and related available literature. As a result a picture of the main interest of the Polish intelligence emerged, and also a picture of effects of these activities, which was a high level of knowledge about Red Army's organization and military potential of the Soviet state.